

Suomalaisten sananlaskujen ensiesiintymiä vuoden 1642 Raamatussa

Raamattu on länsimaiden vaikutusvoimaisin kirja sananlaskuperinteenkin kannalta. Muinaisitämainen ja antiikin kansanviisaus on Pyhän Kirjan kanonisoimana juurtunut kaikkialle kristilliseen kulttuuripiiriin. Suullisen ja kirjallisen tradition vuorovaikutus on jatkunut pitkään: etenkin varhaisissa käännöksissä oudot mieli- ja kielikuvat vaihdettiin kerkeästi tutunomaisiin. Martti Luther, jonka vakaumuksen mukaan »saatana on sananlaskujen vihamies», ei tyytynyt höystämään puheitaan ja kirjoituksiaan sananparsilla, vaan kylvi niitä myös saksankielisen Raamatun marginaaleihin. Kuten V. Tarkiainen osoittaa Kalevalaseuran vuosikirjassa 1951, Mikael Agricola seurasi sananlaskujen viljelijänä määrätietoisesti opettajansa jälkiä.

Raamatun suomentajat Eskil Petraeus, Martti Stodius, Henrik Hoffman, Gregorius Favorinus ja Jonas Raumannus saivat 10. 4. 1638 hallitukselta ohjeen noudattaa kaikessa Lutherin vuoden 1545 raamatunkäännöstä sekä alkukielisiä tekstejä, mutta myös tavoitteekseen kirjoittaa hyvää, puhdasta ja yhdenmukaista suomea, jota maan kaikissa osissa voitaisiin hyvin ymmärtää. Miten komitea suoriutui tarkan kääntämisen ja hyvän suomen kirjoittamisen ristiriidoista?

Orjallisen ja vapaan kääntämisen koetinkivinä ovat sananparret. Vain huippuluokan kielentaitaja pystyy joustavasti korvaamaan latinismin germanismilla (kuten Luther) tai germanismin fennismillä. Martti Rapolan ja Lauri Hakulisen huomauttettua kummankin yhdestä vuoden 1642 Raamatun petiittikommentaarista, joissa he uumoilivat suomalaista sananlaskuväriä, olen haravoinut teoksesta seuraavat huomionarvoiset tapaukset.

5. Moos. 29:19 selitys: »Nijn sanowat jumalattomat ja uscomattomat: *ei helvetti ole nijn palawa cuin sanotan | eikä Perkele nijn musta cuin hän maalatan | kyllä se paremmaxi tule.*»

Ruotsalaisista raamatunkäännöksistä kohta puuttuu. Se on saatu Lutherin vuoden 1545 Raamatun marginaalitekstistä: »Das ist der ruchlosen Leute wort vnd gedanck en | Ey die Helle ist nicht so heiss | Es hat nicht not | Der Teufel ist nicht so grewlich als man jn malet.» Vrt. Wander II 742:14 ja IV 1068:234. Suomessa: »Ei se helvettikhän niin kuuma ole ku pappi sen saarnaa.» (Kemi 1909, SKS Anni Paloheimo 25). »Ei pahakoa ole nii paha ku sanotoa.» (Etelä-Karjalan sananparsia 1515.) Vrt. Vanhan kansan sananlaskuviisaus 280. R-1642 nojannee ainakin osaksi suomentajan tuntemaan kansansananlaskuun, joka 'jumalattomuuttaan' on jäänyt varhaisiin keräelmiin tallentamatta.

1. Kuning. 20:11 selitys: »*Ei kenengän pidä huijaman ennen kuin hän on ojan ylidze.*»

Muinaisitämaisen sananlaskun »Älköön se, joka vyöttäytyy miekkaan, kerskatko niinkuin se, joka sen riisuu» on Luther 1545:n saksannoksessa reunustanut saksalaisella synonyymisananlaskulla: »Das ist | Er sprech nicht hut | ehe er vber den berg komet.» Vrt. Wander I 313:29, II 1027-8. 1618:n ruotsinnoksessa: »Thet är bedher honom icke ropa hut för än han kommer öffuer bäcken.» Suomessa: »Ele huud hoi, ennenkun peeses ylte oja.» (Varsinais-Suomen sananparsia 847); »Älä huura hoi, ennen ku olet yli ojan» (SS, Nurmijärvi). Vrt. VKS 248, Lönnrot 861. R-1642:n vapaa ja kansanomaiselta vaikuttava suomennos pohjautunee kotoiseen perinteeseen.

Salomon kirjain esipuhe: »Nijnkuin sananlascus sanotan: *jota wanhemi sitä pahemi.* Item: *Ei wanhus estä hullutta.*»

Luther 1545: »Wie man spricht | Je elter | je erger. Vnd abermal | Alter hilfft fur keine Torheit.» Sananlaskukokoelmassaan Luther siteeraa jälkimmäisen hieman toisin: »Alder hilfft nicht fur torheit» (Thiele s. 293). 1541:n ja 1618:n ruotsinnoksessa: »Såsom man säya pläghar | Iw äldre iw werre. Item | Ålder hielper för ingen dårskap.» Suomessa Florinus: »Ei wanhus pahudest estä»; Gustaf Idman Pälkäneeltä: »Jota wanhee, sitä pahee» (VKS 419—420); Anjalasta: »Ei vanhuus hullutta kiellä eikä viisauus huuruut» (SKS M. Alamäntylä VK 2:1). Suomalainen perinne voisi pohjautua R-1642:een, mutta »ei estä» tuntuisi nojaavan pikemmin suulliseen traditioon kuin Lutherin tai Olaus Petrin tekstiin.

Salomon sanal. 12:11 selitys: »muutoin tapahtu | nijncuin sanotan: *Wijsi wirca | cuusi cowa onne.*»

Luther 1545:n Raamatun marginaalissa: »Sonst heiss es 14 handwerck | 15. vnglück.» Vrt. Wander II 337—344. 1541:n ja 1618:n ruotsinnos kuten Luther: »ellies gåår thet såsom man pläghar säya: fiorton embete(r) femton olyckor». Suomessa Florinus: »Wijsi wirca | cuusi nälkä.» Vrt. VKS 322. »Nälkä» on vallitsevana paitsi Suomessa myös Virossa: Wiedemann 83, 193, 209, Normann 101. »Kovaa onnea» ei kansanperinteestä ole tavattu, joten se lienee R-1642:n myönnytys alkuteksteille.

Salomon sanal. 26:27: »*Joca cuopan caiwa | hän lange sijhen.*» Vrt. Ps. 7:16: »Hän caiwoi haudan ja walmisti | ja on caatunut sijhen cuoppaan | jonga hän oli tehnyt.» Ester 7:10 selitys: »*Joca cuoppa caiwa | hän puto sijhen.*»

Luther 1545: »Wer eine Gruben macht | der wird drein fallen.» 1618:n ruotsinnos: »then ena groop gör | han skal falla ther vthi.» Yleiseurooppalainen tausta: Düringsfeld I 334-5. Psalmin käännös jo Agricolalla: »Haudhan hen caiuoi | ia walmisti | ia on sihen Cropihin caatunut | ionga hen oli tehnyt.» R-1642 voisi olla pelkkä käännös, mutta Jaakko Finnon ja Eerik Sorolaisen teoksista löytyneet toisinnot osoittavat, että kuopan kaivaminen ja itse siihen lankeaminen oli jo 1600-luvun alussa kiteytynyt suomalaiseksi sananlaskuksi. VKS 303-4.

Salomon saarnaaja 3:22 selitys: »Tydy tähän päiwään | *cosca toinen päiwä tule | nijn toinen neuwo tule.*»

Luther 1545: »Morgen kompt auch tag vnd rat.» 1618:n ruotsinnos: »kommer dagh så kommer råd». Jälkimmäinen rakenne on tuttu myös Saksassa: Düringsfeld II 129—130. Suomessa Florinus: »Toinen päivä | toinen neuwo.» Vrt. Koskimies 17 ja 177. R-1642:n suomentaja on varmaan tuntenut suomalaisen lainasananlaskun.

Jeremia 15:12 selitys: »Cowa cowa wstan | se on | Persianit Chaldealaisia wstan.»

Lutherin marginaalimerkintä 1545: »Ein böser vber den andern. Die Perser vber die Chaldeer.» 1541:n ja 1618:n ruotsinnos vaihtaa tilalle kotoisemman sananlaskun: »Hårdt emoot hårdö | the Perser emoot the Chaldeer.» Vrt. esim. Grubb 359: »Hårdt moot hårdt | sade Kiäringen föll moot Hällebärget»; Ström, Svenska ordstäv 46, 68, 96, 162; Solstrand 2979, 4646. Suomessa vasta 1700-luvulta alkaen: »Kowa kowalle vastaa, sano ämmän perse kiwee vastaan», »Kovaa kovaa vastaan, sanoi piru kun kalliolle pieri» ym. (VKS 87, Järviö-Nieminen 20, 24, 33, 181:966). Vrt. Koskimies 69, 203, 292; Vaasan-Jaakkoo 28; Hämeen sananparsia 370 = Nirvi-Hakulinen 411; E. J. Ellilä 11, 16. Kun ruotsalainen sanonta on ollut erittäin yleinen ja suomalainenkin jo 1700-luvulla tuttu Itä- ja Pohjois-Suomea myöten, ei ole luultavaa, että vasta R-1642:n suomentaja olisi muotoillut sanontatavan »kova kovaa vastaan». Jatke »perse kalliota (kiveä, vuorta) vastaan» näyttää saaneen kuvansa ruotsalaisesta wellerismistä (»slo arsåle i berge», »slog gumpen i sten»), mutta äänneasuunsa vaikutteita R-1642:sta (»Persianit Chaldealaisia wstan»).

Obadja 1:5 selitys: »waras warcalda warasta».

Luther 1545: »Summa | Ein Dieb mus des andern dieb sein.» Vrt. Wander I 592:196, V 1134:309. 1618:n ruotsinnos: »Summa | en tiuff moste stiela ifrå then andra.» R-1642 nojaa vahvaan suomalaiseen traditioon: VKS 350 (7 toisintoa); SKVR IV 2921; Koskimies 101, 192; Nirvi-Hakulinen 402, 409, 412; Varsinais-Suomen sananparsia 371; Satakunnan sananparsia 39; Uudenmaan sananparsia 983. Suomalaistyyppinen figura etymologica myös Virossa: »Varas varastab varga tagant» (Wiedemann 203, Normann 138).

Jeesus Siirak 9:24: »Työ tekiäns kijtät | ja toimellista Päämiestä hänen työns.»

Luther 1545: »Das werck lobet den Meister.» 1541:n ja 1618:n ruotsinnos: »Werket prijsar Mestaren.» Yleiseurooppalainen sananlasku: Düringsfeld II 357. Mikael Agricola nojanee Psaltarin esipuheessa vieraskieliseen malliin: »Ette se Sananlasko tessé sangen totinen on | quin lausutan. Itzepe Teco Mestarins ylistepi.» Jaakko Finno 1583 ja Florinus tuntevat suomalaisen sananlaskun (VKS 159), joka kuuluu laajaan kotoiseen pesyeseen: »Työ tekijäänsä neuvoo», »Työ tekijäänsä kappaa», »Kyllä työ tekijänsä löytää», »Kyllä tekijä työnsä tietää» jne. »Mestari» pro »tekijä» tavataan vielä kahdessa 1700-luvun lähteessä. Virossa rinnan: »Töö kiidab tegijat» ja »Töö kiidab meistrit» (Wiedemann 184, Normann 55).

Esitellyissä tapauksissa R-1642:n suomentajat ovat varmasti tai todennäköisesti käyttäneet hyväkseen kotoista sananlaskuperinnettä. Kahta lukuun ottamatta kursivoitut sitaatit ovat ao. sananlaskun suomalaisia ensiesiintymiä.

Melko runsaasti on raamatunlauseita tai -selityksiä, jotka tarkoin vastaavat 1545:n tai 1618:n tekstiä mutta jotka sittemmin tavataan sananlaskukokoelmissa. R-1642

sisältänee useimmiten ao. suomalaisen tekstin varhaisimman kirjaanviennin, mutta sanonnat eivät ennen vuotta 1642 liene eläneet suomalaisina sananparsina tai lentävinä lauseina. Esimerkkejä:

2. Moos. 21:23—24. »— — hengen hengest. Silmän silmäst | hamban hambast.» Vrt. VKS 296.

2. Kuning. 19:28. »— — panen minä rengan sinun sieramijs ja suidzet sinun suuhus.» VKS 48.

Sanal. 11:29 selitys: »Rauha ruocki | sota culutta.» VKS 318.

Sanal. 13:24. »Joca widzans säästä | hän wiha lastans.» SKS P. Nummelin 1353. Vrt. Pentti Haanpää, Jutut 99. VKS 403.

Sanal. 16:18. »— — ja ylpeys on aina langemuxen edellä.» VKS 14.

Saarnaaja 7:9 selitys. »Cosca loppu on hywä | nijn caicki on hywä.» Verba docent 526.

Jeesus Siirak 3:27. »Sillä se joca mielelläns anda idzens waaraan | hän hucku sijnä.» VKS 254.

Jeesus Siirak 13:1. »Joca terwaan rupe | hän saastutta idzens.» VKS 6, Koskimies 78, 84.

Jeesus Siirak 41:29. »Parembi on cuolla kuin kerjätä.» VKS 106.

Matt. ev. 12:33—34. »Sillä hedelmästä puu tutan. — — Sillä sydämen kyllydest suu puhu.» Joh. 1. kirje 3:7 selitys: »Nijn cuin puu hedelmistäns tutan.» Jo Agricola II 56: »Sille ette hedhelmeste tutan puu. — — Sille ette sydhemen kyllydhest sw puhupi.» VKS 299, 270.

Matt. ev. 24:28. »Mutta cusa raato on | siihen cotcatkin coconduwat.» Luukk. ev. 17:36. »Cusa raato on | sinne myös Cotcat coconduwat.» Vrt. Agricola II 91, 220. VKS 94.

Room. 13:7. »Sille cunnia | jolle cunnia tule.» Ester 3:2 selitys: »andaden sille cunnia | jolle cunnia tule.» Agricola II 448: »Nijllen Cunnia | ioille cunnia tule.» VKS 99.

1. Kor. 15:33. »Pahat jaarituxet turmelewat hywät tawat.» Agricola II 490: »Pahat ialitoxet turmeleuat Hyuet tauat.» VKS 26.

Vaikka jokin viimeksi luetelluistakin Raamatun kohdista on voinut irtautua kirjallisesta traditiosta jo ennen vuotta 1642, ne yleensä kertovat Raamatun vaikutuksesta kansanperinteeseen, eivät kansanperinteen vaikutuksesta suomalaiseen Raamattuun. Kirjoitelmassaan »Raamattu ja suomalaiset sananlaskut» (Suomen kansan Raamattu, 1942) A. A. Koskenjaakko on esitellyt enemmälti tämänsuuntaisia kosketuksia, joiden määrä olisi raamatullista fraseologiaa käsittelevän kansainvälisen kirjallisuuden (vrt. Archer Taylorin pikku bibliografiaa, The Proverb s. 52) avuin helpo moninkertaistaa. Perin monet niistä ovat Suomessakin keskiajan eurooppalaisen kansojenyhteisön perua, eivät välittömästi raamatunsuomennoksiin pohjautuvia.

Suotta ei Eskil Petraeuksen toimikunta alkusanoissaan vakuuta, että kaikessa on seurattu Lutherin 1545-vuoden Raamattua ja että Kustaa Aadolfin ruotsalainen 1618-vuoden Raamattu »on aina silmäin edes pidetty | ja Esipuheis | Summariais |

Marginaliais | Concordantiais | Selityxis ja Registereis wisust waari otettu.» Petiittikommentaarien joskus hyvinkin kirpeät ja päiväkohtaisilta vaikuttavat sivallukset osoittautuvat järjestään 1545:n tai 1618:n käännöksiksi. Voi kuitenkin panna merkille, että kielellisen omintakeisuuden pyrkimys ilmenee vahvimmillaan juuri noissa vähemmän pyhissä alku- ja loppuselityksissä. Kotoisten sananlaskujen ohella niistä tapaa tuoreesti fennistisiä puheenparsia: Joosefin veljien »piti tekemän sen *coiranparin* ja myymän hänen Egyptijn» (1. Moos. 45); tyhmyrit »käwelewät *unnan candelda* (= salaa) huonetten tacana» (Jeesus Siirak 21); »mutta *caicki on onnella* | nijncuin sananlascus sanotan» (Saarnaaja 9).

Asialliset poikkeamat Lutherin ja 1618:n tekstistä ovat aniharvinaisia. Hämmästyttävien niistä löytyy profeetta Miikan esipuheen lopusta. Luther oli valaissut Miikan kiertelevää puhetapaa huimanrohkean persoonallisella vertauksella:

» — — vnd verkeret sie. Als wenn ich spreche | Roma | Du solt ein Raum werden | vnd wol ausgereumt. Wittenberg | Du solt ein weiter Berg werden | etc. Das werden die Grammatici wol mercken | vnd vnsern vleis spüren.»

1618:n ruotsintaja tyytyi korrektiin tyypistelmään: » — — och förwender them | såsom om man sadhe: Rom | tu skalt rwm warda | och wel vthrymd.»

Suomentaja on ilmeisesti seurannut hetkellistä assosiaation tuikahdusta: Ruomi > Suomi. Tuloksena oli apostrofi, joka kotiutui 236 vuodeksi suomalaiseen Raamattuun: » — — jotca hän pahoin päin käändä ja ristijn pane | nijncuin sanotaisin: *Suomi* | *sinullen on paljon hyvä suotu: mutta kijttämättömydes tähden sinä suomitan.*»

Yhdeksän alkuperäissanalaskun rinnalla tämä yrmeä aforismi edustaa vuoden 1642 Raamatun itsenäisintä suomalaisen hengen kipinä.

Die ersten Vorkommensstellen finnischer Sprichwörter

VON MATTI KUUSI

Der Verf., der in seinen Werken »Vanhan kansan sananlaskuviisaukset» (Die Sprichwortweisheit der Leute der alten Zeit, 1953) und »Verba docent» (1959) etwa 11.000 finnische Sprichwortvarianten aus den Jahren 1544—1826 veröffentlicht hat, behandelt die Einflüsse, die die erste vollständige finnische Bibel von der örtlichen Sprichwortüberlieferung empfangen hat. Die Übersetzung

ins Finnische folgt im allgemeinen sehr genau der Übertragung Martin Luthers ins Deutsche von 1545 und der sog. Bibel Gustav Adolfs von 1618. Wenigstens in neun Fällen haben die Übersetzer jedoch — meistens bei der Übertragung von Luthers Randkommentaren — auf entsprechende finnische volkstümliche Sprichwörter zurückgegriffen.